

A black and white portrait of Dietrich Bonhoeffer, showing his face from the nose up. He is wearing glasses and has a serious expression. The background is dark and textured.

Dietrich
Bonhoeffer
Verzet en
overgave

DIETRICH BONHOEFFER

VERZET
EN OVERGAVE

brieven en aantekeningen uit de gevangenis

Herziene uitgave
vierde druk

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

INHOUD

Bij de nieuwe editie	7
<i>Proloog</i>	13
Na tien jaar. Verantwoording bij de jaarwisseling 1942/1943	15
I	
<i>Tijd van de verhoren.</i> April tot juli 1943	31
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943	33
Aantekeningen, mei 1943	46
Huwelijkspraak uit de cel, mei 1943	54
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943 (vervolg)	60
Concepten voor brieven	69
Brieven van 11 april tot 30 juli 1943 (vervolg)	83
II	
<i>Wachten op het proces.</i> Augustus 1943 tot april 1944	93
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944	95
Testament van 20 september 1943	119
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	120
Testament van 23 november 1943	144
Gebeden voor medegevangenen, Kerst 1943	145
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	150
Verslag over de gang van zaken bij alarm	157
Brieven van 3 augustus 1943 tot 10 april 1944 (vervolg)	159
Verslag over mijn verblijf in de gevangenis van Tegel	251
Vertelling	256
III	
<i>Volharden tot de omwenteling.</i> April tot juli 1944	265
Brieven van 11 april tot 18 juli 1944	267
Gedachten voor de doop van Dietrich Wilhelm Rüdiger	
Bethge	289

	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	296
	Verleden. Gedicht	315
	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	319
	Aantekeningen, eind juni 1944	327
	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	329
	Geluk en ongeluk. Gedicht	331
	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	333
	Aantekeningen, juli 1944	340
	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	341
	Wie ben ik. Gedicht	345
	Christen en heiden. Gedicht	347
	Stemmen in de nacht. Gedicht	348
	Brieven van 11 april tot 18 juli 1944 (vervolg)	355
IV	<i>Na de mislukking</i> . Juli 1944 tot februari 1945	363
	Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945	365
	Losse gedachten	370
	Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	372
	Aantekeningen, juli/augustus 1944	375
	Schema voor een studie	376
	Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	380
	Stadia op de weg naar de vrijheid	385
	Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	387
	De vriend. Gedicht	393
	De dood van Mozes. Gedicht	397
	Brieven van 21 juli 1944 tot februari 1945 (vervolg)	399
	Jona. Gedicht.	402
	Goede machten. Gedicht	403
	Register van persoonsnamen	411

BIJ DE NIEUWE EDITIE

Verzet en overgave, inmiddels een klassiek werk geworden in de religieuze literatuur, bevat de brieven en aantekeningen die Bonhoeffer in de gevangenis schreef. En dan hebben we het in het bijzonder over de 23 maanden dat hij gevangen zat. Hij werd op 5 april 1943 gearresteerd, op 21 september wegens ontduiking van militaire dienst aangeklaagd, op 7 februari 1945 opgesloten in de Wehrmachtsgedetineerden in Berlijn-Tegel en even voor zijn dood in de ondergrondse gevangenis in de Prinz-Albrecht-Straße in Berlijn ondergebracht. De aanklacht tegen hem was inmiddels veranderd; nu werd hij ook verdacht van deelname aan een samenzwering tegen het Hitler-regime.

De gevangenis, de plaats van scheiding, betekende voor Bonhoeffer: scheiding van zijn familie, van zijn ouders en broers en zussen en hun kinderen; scheiding ook van zijn vriend Eberhard Bethge, de broeders van de Belijdende Kerk en de medesamenzweers tegen het Nazi-regime; scheiding van zijn kerkelijk werk in opdracht van de Broederraad van de Evangelische Kerk van de Oudpruisische Unie en ook van zijn manuscripten voor een 'Ethiek'; en scheiding tenslotte van zijn verloofde met wie hij feitelijk nauwelijks vertrouwd was geworden. Gevangen zijn betekent, zoals Bonhoeffer eens op een papiertje schreef: 'continuïteit van het verleden en een onderbroken toekomst'.

En ook heeft hij eens over zijn opsluiting gezegd, dat het omgaan met het verleden, de poging het verleden vast te houden, voor hem toch in het bijzonder de angst was het verleden te verliezen. Bonhoeffer in Tegel geschreven brieven en aantekeningen zijn *ook* documenten van deze inzet, het verleden niet prijs te geven. En als dat lukt dan zal de gevangene dat ervaren als een groot geschenk, en dat met een verwijzing naar Prediker 3:15 ('en God zoekt weer op, wat voorbijge-

gaan is'). Hij schrijft in een van zijn brieven dat deze bijbeltekst juist betekent dat alles wat voorbijgegaan is, alles wat tot het verleden behoort zeker niet verloren is; dat God samen met ons ons verleden, dat ons toebehoort, weer opzoekt. De toekomst is uiteindelijk gegarandeerd.

Brieven aan zijn ouders

Als er een levensgevoel genoemd moet worden dat Bonhoeffers verhouding tot het milieu waaruit het stamde, in het bijzonder tot zijn ouders, bepaalde, dan is het wel 'dankbaarheid'. Bijna al zijn brieven worden steevast besloten met gevoelens van grote genegenheid richting ouders (dankbaarheid met het oog op de opvoeding), broers, zussen en hun kinderen.

Tijdens de eerste maanden van zijn gevangenschap (van april tot juli 1943) was er een beperkt briefverkeer. Om de tien dagen mocht hij aan zijn ouders schrijven. Dat hield in dat hij voorzichtig en nauwkeurig moest omgaan met briefpapier. Die brieven tonen aan hoe zorgvuldig en welafgewogen Bonhoeffer met ieder woord dat aan het papier werd toevertrouwd omging. Toen hij gearresteerd werd, was zijn moeder 67 jaar en zijn vader 75 jaar; op leeftijd dus. Daarom probeert Bonhoeffer, gedisciplineerd en onbaatzuchtig, ook in te gaan op de bezorgdheid van zijn ouders over hem en de andere kinderen. Er gaat geen brief voorbij of hij zegt dat het uitstekend met hem gaat, ook al zal dat zeker niet het geval zijn geweest.

De familie Bonhoeffer was zich heel goed bewust van het feit dat niet alles gezegd en geschreven kon worden; dat wist men al lang vóór de arrestatie van twee zonen en een schoonzoon. Men wist dat er altijd een censor meelas. Daarom werden er ook cryptische dingen gezegd die de censor niet begreep, maar de familie wel. Zo werd de naam van Eberhard Bethge in de begintijd verzwegen; hij werd de 'bruidegom' genoemd. Tevens komen in de brieven van zijn moeder zinnen voor die zij normaal gesproken – aristocratisch als zij was – nooit geschreven zou hebben: toespelingen op de hoge leeftijd van haarzelf en haar man ('een hartelijke groet van je oude moeder'), uitdrukkelijk verklaren van onschuld, informeren naar een voorgewende astma, aandacht vestigen op ziekten enz.

Naast brieven aan zijn ouders, schreef Bonhoeffer ook aan zijn broers en zussen. Er zijn brieven te vinden aan zijn oudste broer, de fysicus Karl-Friedrich. De thematiek is direct anders. Zoals hij ook weer anders spreekt met zijn zussen Susanne en Ursula. Dat de naam van zijn broer Klaus Bonhoeffer ontbreekt laat zich wel verklaren: Klaus zat tot over zijn oren in het verzet. Ook zijn er een paar brieven aan zijn zwager Hans von Dohnanyi te vinden, die zelf ook gevangen zat. Von Dohnanyi schreef met opzet zeer ontlastend over Bonhoeffer, om de indruk te wekken dat hij Bonhoeffer in een lastig parket had gebracht, en dat Bonhoeffer ten onrechte vast zat.

Theologische brieven

De briefwisseling met Eberhard Bethge begint op 18 november 1943; een half jaar had Bonhoeffer gezwegen vanwege de vele verhoren. Tijdens het wachten op een procesdatum kreeg Bonhoeffer echter meer vrijheid om te corresponderen. Bovendien had hij een hem goed gezinde bewaker bereid gevonden brieven aan Bethge de gevangenis uit te smokkelen. En zo begint een langdurige illegale correspondentie, die later zo'n grote rol zal spelen in de moderne theologie.

De briefwisseling tussen Bonhoeffer en Bethge duurde van november 1943 tot augustus 1944 en heeft een omvang van ongeveer 200 kantjes – de ruimte op de velletjes werd optimaal benut, zelfs de kantlijnen. De persoon en adressant Eberhard Bethge staat feitelijk voor een heel nieuwe wereld, zowel letterlijk als naar theologische importantie. Hij was de enige met wie Bonhoeffer echt van gedachten kon wisselen en met wie hij zich intellectueel verwant voelde. Bethge was net als Bonhoeffer predikant, behoorde eveneens tot de Belijdende Kerk en speelde een belangrijke rol in het predikantenseminarie te Finkenwalde en later in het Groepsvicariaat te Pommeren. Dat Bonhoeffer en Bethge met elkaar vertrouwd waren en grote genegenheid voor elkaar koesterden, is op iedere bladzijde te lezen en roept herinneringen op aan David en Jonatan. Men wist precies waar de ander mee bezig was en hoe hij zou reageren op bepaalde gebeurtenissen en gevoelens. Zodoende gaat de grote mate van theologische zakelijkheid hand in hand met een haast nog grotere mate van affectie en liefde.

In de brieven wordt uiteraard veel aandacht besteed aan de vragen waarmee Bonhoeffer al heel lang worstelde. Hét thema in *Verzet en overgave* is: ‘Wie is Christus vandaag de dag voor ons?’ Deze theologische gedachten, met op de achtergrond, of liever gezegd: op de voorgrond, de politieke toestand, hebben nog steeds een inspirerende werking op de hedendaagse theologie.

Bonhoeffers brieven werden door Bethge vanuit Italië – waar hij gestationeerd was – naar zijn moeder gestuurd of tijdens het verlof naar Berlijn gebracht; ze werden uiteindelijk speciaal verpakt en in de tuin van de familie Schleicher begraven. Daardoor bleven er zeer veel brieven, die tussen november 1943 en augustus 1945 geschreven zijn, bewaard. Toch is het een en ander chronologisch niet altijd kloppend te krijgen. Soms ontbreken aanknopingspunten of een slot en moesten er zelfs brieven noodgedwongen vernietigd worden. Helaas zijn dat brieven die geschreven zijn in een tijd (december 1944, januari 1945) waarin Bonhoeffer geweten moet hebben dat hij de strijd ging verliezen. Wie leest over de zoektocht van zijn verloofde naar haar verdwenen Dietrich, krijgt nog steeds een brok in de keel.

Aantekeningen

Van de maanden in de gevangenis van Tegel hebben wij meer informatie van Bonhoeffer dan uit andere perioden van zijn leven. De brieven die in Tegel tot zijn levenselixir behoorden zijn heel verschillend van aard. Zo zijn er notities die ons informeren over de lectuur die Bonhoeffer in de gevangenis las en die ook werd geïntegreerd in zijn eigen theologische schetsen. Er zijn ook beschrijvingen van de wereld van gevangenen; wat gebeurde er als er bomalarm was, hoe gingen gevangenen met elkaar om, en wat was de relatie tussen bewaker en gevangene enz. Er zijn gebeden die Bonhoeffer eind 1943 voor gevangenen schreef ter bemoediging in bange dagen. Er zijn gedichten, waarvan er een (‘Stadia op de weg naar de vrijheid’) zelfs diende voor zijn ‘Ethiek’, en een ander op muziek is gezet (‘Van goede machten’). Er is een huwelijkspreek en een dooppreek. Er zijn meditatieën naar aanleiding van de Dag(bijbel)teksten (Losungen). En er zijn ook theologische schetsen die uitgewerkt dienden te worden als hij vrij zou komen. Schetsen die de theologie een hele nieuwe richting op moesten sturen.

Het is niet overdreven te zeggen dat *Verzet en overgave* een indrukwekkend document is over de strijd van een mens die weigert zijn situatie te ondergaan als lot, die denkend en analyserend zijn weg zoekt tussen halsstarrig verzet en laffe overgave. Bonhoeffer wint die strijd en bereikt een geestelijke vrijheid die hem in staat stelt te leven voor anderen. Met de ernst en de scherpte van een ter dood veroordeelde denkt hij na over de toekomst van de mensen en met name de christenen, over de mondigheid van de mens, over een areligieus christendom en de plaats van de kerk in de wereld.

Deze nieuwe editie van *Verzet en overgave* – gebaseerd op deel 8 van de Dietrich Bonhoeffer Werke – biedt wat meer dan eerdere uitgaven. Zo zijn er brieven toegevoegd, die in vroeger tijden uit piëteit voor mensen die nog leefden zijn weggelaten, alsook bepaalde gedachten en opmerkingen die lang geleden misschien als kwetsend of al te openhartig zouden zijn bestempeld. Ook is deze uitgave voorzien van een uitgebreider notenapparaat dan voorheen het geval was, zodat meer achtergrondinformatie de brieven begeleidt.

Kortom: *Verzet en overgave* biedt informatie over Bonhoeffers familie, zijn leven en de gebeurtenissen uit die tijd; zij geeft de tekst van geciteerde bijbelplaatsen en liederen en een verantwoorde datering van de brieven. Door de toevoegingen is het accent ongetwijfeld iets anders komen te liggen dan in vroegere uitgaven van de gevangenisbrieven. Het privé-leven komt sterker naar voren. Misschien ontstaat zelfs de indruk dat die tijd en veel van wat gezegd werd ver achter ons ligt. Maar de ontmoeting met een authentiek stuk geschiedenis, vroomheid en theologie, wordt verdiept; de ontmoeting met het leven, zoals enkele zich van hun verantwoordelijkheid bewuste christenen en ook enkele mensen die zich meer van het geloof gedistantieerd hadden, dat hebben doorleefd, toen zij geplaatst werden voor het dilemma van een vernietiging van buitenaf of van binnenuit. Juist hier ontstonden Bonhoeffers visioenen over een toekomstig christendom, die de tand des tijds met gemak hebben doorstaan.

Leo Lagendijk

PROLOOG

NA TIEN JAAR

VERANTWOORDING BIJ DE JAARWISSELING 1942/43¹

Tien jaar is in het leven van ieder mens een lange tijd. De tijd keert nooit terug, is het kostbaarste goed waarover wij beschikken en daarom verontrust ons, telkens als we terugzien naar het verleden, de gedachte dat we misschien onze tijd verloren lieten gaan. Verloren tijd – dat is tijd waarin wij niet als mens leefden, geen ervaring opdeden, niet leerden, werkten, genoten of leden. Verloren tijd is tijd zonder inhoud, lege tijd. Dat waren de achter ons liggende jaren zeker niet. We hebben veel, enorm veel verloren, maar niet onze tijd. Zeker, kennis en ervaring die men verzamelt en waarvan men zich later bewust wordt, zijn niet meer dan abstracties van het werkelijke leven, zoals het geleefd werd. Toch vraagt een verantwoord leven dat men zich herinnert, dat men verworven kennis bewust maakt en gebruikt, al blijft het waar dat ook kunnen vergeten genade is.

De volgende bladzijden wil ik proberen mij rekenschap te geven van enkele conclusies en inzichten die zich in de loop van die tijd bij ons allen vastzetten. Geen persoonlijke belevingen, geen systematisch geheel, geen beschouwingen of theorieën, maar de conclusies omtrent het menszijn, waartoe wij in een kring van geestverwanten samengekomen zijn. Ze hebben geen andere samenhang dan onze levens waarin ze ontdekt werden. Geen nieuws – het was vroeger ongetwijfeld al bekend – maar dingen die wij opnieuw moesten ontdekken en ervaren. Over deze dingen schrijven is onmogelijk, zonder bij ieder woord dankbaar te zijn voor de beproefde geestes- en levensgemeenschap, door al die jaren heen bewaard.

1 Hans von Dohnanyi, Hans Oster en Eberhard Bethge ontvingen dit stuk met kerst 1942. Een exemplaar bleef bewaard onder de dakpannen van het ouderlijk huis in Charlottenburg, Marienburger Allee 43.

Geen vaste grond onder de voeten

Zijn er ooit in de geschiedenis mensen geweest die in de eigen tijd zo weinig steun vonden als wij? Mensen, die alle mogelijkheden van de eigen tijd zagen als onverdraaglijk, zinloos, indruisend tegen het leven zelf? Waren er ooit mensen die hun inspiratie zochten in het verleden en de toekomst, ver van de eigen tijd en zijn mogelijkheden, en die toch, zonder fantasten te zijn, zo rustig en vol vertrouwen op het slagen van hun zaak konden hopen?

Of luidt de vraag: hebben mensen, met verantwoordelijkheid staande voor een grote historische omwenteling, altijd hun situatie beleefd als wij de onze – juist omdat er iets volkomen nieuws geboren werd, dat niet te herleiden was tot de mogelijkheden van hun heden?

Wie houdt stand?

De grote maskerade van het kwaad heeft alle ethische begrippen op losse schroeven gezet. Dat de duivel de gestalte aanneemt van het licht, van het goede, van historische noodzaak of sociale rechtvaardigheid, brengt iemand uit onze traditionele zedelijke begripswereld volkomen in de war. Voor een christen die met zijn bijbel leeft is het de bevestiging van de onpeilbare slechtheid van het kwaad. Het is duidelijk dat de *verstandigen*, die met de beste bedoelingen en zonder oog voor de werkelijkheid menen het ontwrichte bouwsel met wat redelijkheid weer in zijn voegen te kunnen krijgen, zonder meer falen. In hun kortzichtigheid willen zij aan allen recht doen en worden ze bij de botsing van de tegengestelde machten verpletterd zonder iets bereikt te hebben. Teleurgesteld door het absurde van de wereld zien zij zich gedoemd tot onvruchtbaarheid. Zij berusten en trekken zich terug of worden een gemakkelijke prooi voor de sterkere.

Ontstellender is het mislukken van ieder ethisch *fanatisme*. De fanaticus is ervan overtuigd dat hij de macht van het kwaad het hoofd kan bieden met zuivere beginselen. Maar als een stier treft hij de rode lap en niet de torero. Hij wordt moe en bezwijkt. Hij raakt verward in bijkomstigheden en zijn slimmere tegenstander laat hem in de val lopen. Eenzaam vecht de man van het *geweten* tegen de overmacht van de omstandigheden, die een beslissing van hem eisen. Maar hij moet

zo vaak kiezen in conflictsituaties – met als enige gids en garantie zijn eigen geweten – dat hij eraan bezwijkt. De vele aanvaardbare en verleidelijke vermommingsen waarin het kwaad tot hem komt, maken zijn geweten angstig en onzeker en ten slotte neemt hij genoeg met een goed geweten. Hij bedriegt zijn eigen geweten om niet tot wanhoop te vervallen, want iemand wiens enig houvast het geweten is, zal nooit kunnen inzien dat het gezonder kan zijn te leven met een slecht dan met een bedrogen geweten.

De *plicht* lijkt een veilige weg uit de doolhof van keuzemogelijkheden. Men grijpt naar datgene wat van boven wordt opgelegd; dat is de zekerste weg en de verantwoordelijkheid draagt hij die het bevel geeft, niet hij die het uitvoert. Maar als wij ons beperken tot onze plicht, zullen wij nooit op eigen verantwoording durven handelen en dat is de enige mogelijkheid om het kwaad in het hart te treffen en te overwinnen. De man van plicht zal uiteindelijk ook tegenover de duivel zijn plicht moeten doen.

Maar wie absoluut vrij in het leven gaat staan, wie de noodzaak stelt boven een zuiver geweten en een goede naam, wie bereid is een onvruchtbaar principe op te offeren voor een vruchtbaar compromis of een onvruchtbaar gematigde wijsheid voor een vruchtbaar radicalisme, zal ervoor moeten waken dat zijn vrijheid hem niet ten val brengt. Hij zal het kwade tolereren om groter kwaad te vermijden en hierbij zal hij uit het oog verliezen dat het groter kwaad dat hij vermijden wil het groter goed zou kunnen zijn. Hier ligt stof voor tragedies.

De open discussie ontvluchtend bereikt deze of gene de vrijplaats van een binnenkamerse *deugdzaamheid*. Maar hij moet zijn ogen sluiten voor het onrecht dat hem omringt en hij mag zijn mond niet opendoen. Slechts tegen de prijs van zelfbedrog kan hij zijn handen schoon houden en ze niet vuil maken met verantwoord handelen. Bij alles wat hij doet zal datgene wat hij nalaat hem verontrusten. Aan deze onrust zal hij te gronde gaan of de schijnheiligste van alle fariizeërs worden. Wie houdt stand? Alleen hij die niet zijn denken, zijn principe, zijn geweten, zijn vrijheid of zijn deugd tot laatste maatstaf maakt, maar bereid is dit alles op te offeren wanneer hij, staande in geloof en alleen aan God gebonden, geroepen wordt te handelen in gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid. De verantwoordelijke mens, de mens wiens hele leven antwoord wil zijn op Gods vraag, Gods oproep. Waar zijn deze verantwoordelijken?

Civiele courage

Wat bedoelt men eigenlijk als men klaagt over gebrek aan civiele courage? Wij hebben in deze jaren veel dapperheid en zelfopoffering gezien, maar bijna nooit moed, ook niet bij onszelf. Het zou psychologisch al te naïef zijn dit gebrek te herleiden tot persoonlijke lafheid. Er is een heel andere achtergrond. Wij Duitsers hebben in de loop van een lange geschiedenis de noodzaak en de kracht van gehoorzaamheid moeten leren. Persoonlijke verlangens en gedachten ondergeschikt maken aan de ons gestelde opdracht, daarin zagen wij de zin en de grootheid van ons leven. Onze ogen waren naar boven gericht, niet in slaafse vrees, maar in vrij vertrouwen dat opdracht plicht en plicht roeping was. De bereidheid liever het bevel van 'boven' te gehoorzamen dan naar eigen goeddunken te handelen komt voort uit een gerechtvaardigd wantrouwen ten opzichte van het eigen hart. Wie zou eraan willen twijfelen dat Duitsers, gehoorzaamend, gevolg gevend aan een opdracht of een appèl, telkens weer met grote moed hun hele leven hebben ingezet? Maar zijn vrijheid – en waar ter wereld werd er met meer passie over vrijheid gesproken dan in Duitsland, van Luther tot het Idealisme – zocht de Duitser daarin, dat hij, dienstbaar aan het geheel, zich van eigenzinnigheid probeerde te bevrijden. Plicht en vrijheid waren voor hem twee aspecten van een en dezelfde zaak.

Maar hij vergiste zich in de wereld; hij had er niet op gerekend dat zijn bereidwilligheid te dienen, zijn leven in te zetten voor een zaak, misbruikt zou kunnen worden. Toen dat gebeurde, toen de plichtsbe-trachting zelf problematisch werd, moest het zedelijke fundament van de Duitsers wel wankelen. Toen moest wel aan het licht komen dat zij een elementair inzicht misten; zij kenden niet de noodzaak vrij en op eigen verantwoordelijkheid te handelen, ook tegen plicht en opdracht in. In plaats daarvan kwam een ongebondenheid zonder enig verantwoordelijkheidsbesef of een pijnlijke scrupulositeit die nooit tot daden kwam. Civiele courage kan alleen groeien uit de vrije verantwoordelijkheid van de vrije mens. Nu pas beginnen Duitsers te ontdekken wat verantwoordelijkheid in vrijheid betekent. Ze is gefundeerd in God die eist dat men verantwoord de sprong waagt van het geloof, en vergeving en troost belooft aan hen die hierin te kort schieten.

Resultaat

Het is niet zo, dat het resultaat slechte daden of het gebruik van verwerpelijke middelen wettigt, maar evenmin kunnen we het resultaat beschouwen als een ethisch volkomen neutrale grootheid. Want het is niet te ontkennen dat het resultaat, datgene wat in de geschiedenis bereikt wordt, de basis vormt waarop we verder moeten leven. Het is daarom zeer de vraag wat ethisch meer verantwoord is: als een Don Quichot tegen de nieuwe tijd ten strijde te trekken, of, de eigen nederlaag erkennend en vrij aanvaardend, de nieuwe tijd te dienen? De resultaten maken uiteindelijk de geschiedenis en boven de groten die de geschiedenis bepalen staat de Stuurman die steeds weer het kwade ten goede keert.

De fanatiek principiëlen, die het ethisch belang van het resultaat eenvoudig over het hoofd zien, maken kortsluiting in hun denken, ze denken onhistorisch en dus onverantwoord; het is goed dat wij eens gedwongen worden ons ernstig bezig te houden met het ethisch probleem van het resultaat. Zolang het goede resultaat heeft, kunnen wij ons de luxe permitteren het resultaat als ethisch irrelevant te beschouwen. Maar zodra verkeerde middelen tot resultaat leiden ontstaat het probleem. In die situatie komen we tot het inzicht dat theoretische kritiek en gelijkhebberij, de weigering dus om van de feiten uit te gaan, evenmin beantwoordt aan onze opdracht als opportunisme, wat neerkomt op verlies van eigen persoon en capitulatie voor het resultaat. We mogen en willen geen beledigde critici zijn en geen opportunisten maar mensen die constant, van geval tot geval, als verliezer of overwinnaar, medeverantwoordelijk zijn voor de loop van de geschiedenis. Wie zich, wat er ook gebeurt, nooit de verantwoordelijkheid laat ontnemen voor de ontwikkeling van de geschiedenis, omdat hij weet dat ze hem door God werd opgelegd, zal ontkomen aan onvruchtbare kritiek en even onvruchtbaar opportunisme en een vruchtbare verhouding vinden tot de historische gebeurtenissen. Als held ten onder gaan in een strijd zonder kansen, is goedbeschouwd zeer onheldhaftig; men durft namelijk niet naar de toekomst te kijken. De laatste vraag is niet: hoe verlaat ik als held het toneel, maar hoe zal de volgende generatie verder leven? Alleen uit deze vraag, gesteld vanuit verantwoordelijkheid tegenover de geschiedenis, kunnen oplossingen ontstaan die vruchtbaar zijn, al zullen ze

aanvankelijk weinig stroken met ons eergevoel. Kortom, het is veel gemakkelijker in principe een zaak trouw te blijven, dan in concrete verantwoordelijkheid. De jonge generatie zal steeds feilloos aanvoelen of iets alleen uit principe gebeurt, of uit doorleefde verantwoordelijkheid; het gaat hier immers om haar eigen toekomst.

Domheid

Domheid is een gevaarlijker vijand van het goede dan slechtheid. Tegen het kwade kun je protesteren, je kunt het ontmaskeren of desnoods met geweld verhinderen. Het kwade draagt altijd de kiem van eigen ontbinding in zich, want het laat in de mens ten minste een gevoel van onbehagen achter. Tegen domheid zijn wij weerloos. Noch met protesten noch met geweld is hier iets te bereiken. Argumenten baten niet. Feiten die niet stroken met eigen vooroordeel kan men heel eenvoudig ongeloofwaardig noemen – in zulke gevallen wordt de domme mens zelfs kritisch – en feiten die niet te ontkennen zijn kunnen opzij geschoven worden als nietszeggende uitzonderingen. Bovendien is de domme mens, in tegenstelling tot de slechte mens, zeer tevreden met zichzelf. Hij is zelfs gevaarlijk want hij is prikkelbaar en agressief. Daarom moet men met de domme voorzichtiger zijn dan met de slechte. Nooit zullen wij weer proberen de domme met argumenten te overtuigen; dit heeft geen zin en is gevaarlijk.

Om te weten hoe wij domheid moeten benaderen moeten wij proberen haar wezen te begrijpen. Vaststaat, dat domheid geen gebrek is aan intelligentie, maar een moreel tekort. Er zijn mensen met een buitengewoon snel verstand die dom zijn, en mensen met een traag verstand die allesbehalve dom zijn.

We ontdekken tot onze verbazing dat domheid aan het licht komt in bepaalde situaties. Bovendien krijgt men de indruk, dat domheid niet zozeer een aangeboren gebrek is maar dat de mensen onder bepaalde omstandigheden dom *gemaakt* worden of zich dom laten maken. We constateren verder dat teruggetrokken of eenzaam levende mensen niet zo vaak dit gebrek vertonen als mensen of groepen van mensen die geneigd zijn of gedwongen worden in gezelschap van anderen te leven. Domheid schijnt dus eerder een sociologisch dan een psychologisch probleem te zijn. Het is het gevolg van bepaalde beïn-

Bonhoeffers *Verzet en overgave* behoort ongetwijfeld tot de grote klassieke werken in de religieuze literatuur. Het boek bevat de aantekeningen en brieven die Bonhoeffer in de gevangenis schreef van 1943 tot 1945. Het is een indrukwekkend document over de strijd van de mens die weigert zijn situatie te ondergaan als lot, die denkend en analyserend zijn weg zoekt tussen verzet en overgave. Bonhoeffer wint die strijd en bereikt een geestelijke vrijheid die hem in staat stelt te leven voor anderen. Met de ernst en de scherpste van een ter dood veroordeelde denkt hij na over de toekomst van de mens en met name de christen, over de mondigheid van de mens, over een a-religieus christendom en de plaats van de kerk in de wereld.

KOK

